

Από τον Özal στον Davutoğlu: Η ιστορική και πολιτική συνέχεια του νεοοθωμανισμού*

Μάρκος Τρούλης

Υποψήφιος διδάκτωρ Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών Πανεπιστημίου Πειραιώς.

Προλεγόμενα

Είτε διακριτή είτε διακριτική, η παρουσία της θρησκείας στη δημόσια σφαίρα αποτελεί αναμφίλεκτη πραγματικότητα στη διαχρονία της πολιτικής και πολιτειακής συγκρότησης του ανθρώπου. Η θρησκευτική πίστη δεν έπαψε ποτέ να ενυπάρχει στη δημόσια σφαίρα είτε επί πραγματικής βάσης είτε εργαλειακά. Όπως αναφέρει ο Παναγιώτης Κονδύλης, «έστω κι αν η μεταφυσική έπεσε σε πλάνες, το ότι το πνεύμα μας θα πάψει να ασχολείται μαζί της είναι εξίσου απίθανο όσο και το ότι θα πάψουμε να ανασαίνουμε από φόβο μήπως εισπνεύσουμε ακάθαρτο αέρα» (Κονδύλης 1983 σ. 407). Ιδιαίτερως στην ισλαμική περιπτωσιολογία, η ταύτιση θρησκευτικής και πολιτικής εξουσίας είναι εκ των ων ουκ άνευ, κάτι το οποίο αντικατοπτρίζεται ιστορικά στο γεγονός ότι Σουλτάνος και Χαλίφης ήταν ένα και το αυτό πρόσωπο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στο Ισλάμ, δηλαδή, δε νοείται πολιτεία δίχως θρησκεία και θρησκεία εκτός του πολιτικού γεγονότος και, προς τούτο, η ιερότητα του θρησκευτικού στοιχείου διαπερνά και δίνει ταυτότητα στο κράτος (Σαρής 1990 σ. 37).

Ακριβώς εκ της προαναφερθείσας

παρατήρησης εκπορεύεται ο σκοπός και η θέση του παρόντος κειμένου, του οποίου ο κεντρικός άξονας αφορά τη διαδικασία σύγκλισης τουρκισμού και Ισλάμ, όπως αυτή κορυφώθηκε κατά την επαύριον του πραξικοπήματος της 12ης Σεπτεμβρίου 1980. Σκοπός της εργασίας είναι η κατάδειξη των ιδεολογικοπολιτικών καταβολών και σύγχρονων ιστορικών διαδρομών του νεοοθωμανισμού, ο οποίος συνιστά το ιδεολογικό πλαίσιο της νταβουτόγλειας σκέψης. Η ακόλουθη περιγραφή σχετίζεται ακριβώς με τούτο και επ' ουδενί ταυτίζεται με την παράθεση των αιτιών χάραξης της μεταψυχροπολεμικής υψηλής στρατηγικής εκ μέρους της Τουρκίας δίχως, από την άλλη, να αγνοείται η δυναμική του νεοοθωμανισμού ως ρητορικού επιχρίσματος της συγκεκριμένης στρατηγικής. Το ρητορικό αυτό επίχρισμα, άλλωστε, διαμορφώθηκε μέσω «της ιδιοσυγκρασίας και των κοσμοαντιλήψεων των ηγετικών στελεχών, πολλά εκ των οποίων προέρχονταν από τις ένοπλες δυνάμεις» (Μικέλης 2008 σ. 100), στοιχείο το οποίο δεν απεικονίζει τα αίτια χάραξης της υψηλής στρατηγικής αλλά τον στρατογραφειοκρατικά διαμορφούμενο ιδεολογικό της μανδύα. Θέση του γράφοντος είναι ότι η τουρκική υψηλή

στρατηγική χαράχθηκε και χαράσσεται υπό το βάρος συστημικών πιέσεων όπως η ανακατανομή της ισχύος στην ευρύτερη περιοχή της κεντρικής Ευρασίας μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ και η έστω προσωρινή παύση του συμπαραομαρτούντος διλήμματος ασφαλείας για την ίδια την Τουρκία. Η εν λόγω σχέση αιτίου και αιτιατού επεφύλασσε θέση ρητορικού εργαλείου στο νεοοθωμανικό ιδεολογικό πρόταγμα αφενός προς εξασφάλιση της πίστης και της νομιμοφροσύνης του ανθρωπολογικού υποκειμένου στο εσωτερικό μέτωπο και αφετέρου προς στοιχειοθέτηση της αναθεωρητικής υψηλής στρατηγικής στο εξωτερικό.

Όσον αφορά την έννοια του νεοοθωμανισμού, οι ρίζες της τοποθετούνται στο ιδεολογικό ρεύμα του οθωμανισμού του 19ου αιώνα. Η εν λόγω έννοια αφορούσε την ιδέα δημιουργίας κοινής οθωμανικής ταυτότητας η οποία θα επιβαλλόταν υπεράνω εθνοτικών ή θρησκευτικών ομάδων (milliyet). Με άλλα λόγια, ο οθωμανισμός (osmanlilik ή osmanlıcilik) αφορούσε την εγκαθίδρυση ενός οθωμανικού έθνους το οποίο θα εγκόλπωνε το σύνολο των υποκειμένων της αυτοκρατορίας υπό μία κοινή ταυτότητα και, θεωρητικά, επί ισοτίμου βάσεως (Mardin 2000 σ. 14). Ο σύγχρονος νεοοθωμανισμός έχει καθιερωθεί ως η διανοητική θέση περί ενίσχυσης της εσωτερικής συνοχής και χάραξης της υψηλής στρατηγικής της Τουρκίας από την περίοδο διακυβέρνησης του Turgut Özal και μετέπειτα. Ο Cengiz Çandar, τη δεκαετία του 1980, ήταν ο πρώτος ο οποίος εισήγε τον συγκεκριμένο όρο, συνδέοντας αυτόν με την υιοθέτηση δυναμικής και πολυδιάστατης εξωτερικής πολιτικής προς υλοποίηση του οράματος ανάληψης από την Τουρκία ηγετικού ρόλου εντός τόσο του τουρκόφωνου όσο και του

ισλαμικού κόσμου. Ο νεοοθωμανισμός θέτει υπό αμφισβήτηση την κεμαλική θέση περί απεμπόλησης του οθωμανικού παρελθόντος ενσωματώνοντας μια περισσότερο εξωστρεφή θέαση όσον αφορά τη χάραξη της τουρκικής υψηλής στρατηγικής. Κατά συνέπεια, η έννοια του νεοοθωμανισμού συνδέεται με την αναθεωρητική ρητορική και πρακτική της Τουρκίας ιδιαίτερα στα πλαίσια του μεταψυχροπολεμικού περιβάλλοντος (Μάζης 2012 σ. 16, Sözen 2010 σ. 106-107, Taspinar 2008 σ. 3, Kramer 2010 σ. 7). Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι ο Τούρκος ιστορικός Kemal Karpat παρουσιάζει μια εναλλακτική θέση περί της εισαγωγής του όρου «νεοοθωμανισμός» αποδίδοντας αυτόν σε Έλληνες αναλυτές και συγγραφείς, οι οποίοι τον χρησιμοποίησαν πρώτοι εξ' αφορμής της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο το 1974 (Karpat 2002 σ. 524). Σε οιαδήποτε περίπτωση, από τους συγκεκριμένους αναλυτές μέσω αυτού του όρου περιγράφεται η τουρκική αντίληψη για τα πρώην οθωμανικά εδάφη. Αξίζει να υπογραμμισθεί ότι ο συγκεκριμένος όρος τίθεται υπό ένα ευρύτερο πλαίσιο και δεν ταυτίζεται απαραίτητα με τα εδάφη της παρελθούσης οθωμανικής κυριαρχίας. Τοιούτοτρόπως, ο νεοοθωμανισμός παρατίθεται –γενικότερα στην οικεία βιβλιογραφία– επιπλέον αναφορικά με την τουρκική εμπλοκή σε περιοχές τις οποίες η Οθωμανική Αυτοκρατορία ουδέποτε κατείχε, όπως, π.χ., η Κεντρική Ασία.

Σχέσεις Ισλάμ και τουρκισμού πριν από το 1980

Σε ιστορικό επίπεδο, η εντύπωση στο Ισλάμ παρέχει απαντήσεις περί της ανθρωπολογικής και κοινωνικής συνοχής της Τουρκίας παρόλη την αποδόμηση του οθωμανικού κληρονομίου σε

επίπεδο δημόσιας σφαίρας από τον Μουσταφά Κεμάλ. Η επίκληση, τουτέστιν, του Ισλάμ –ακόμη και κατά την περίοδο της Α΄ Τουρκικής Δημοκρατίας– υποβοήθησε την απόπειρα ομογενοποίησης ετεροπροσδιορισμών με κορυφαίο τον εκφραζόμενο από πλευράς Κούρδων. Η επιδιωκόμενη ταυτοτική συνοχή υποβοηθά την εξασφάλιση της επιβίωσης του τουρκικού εθνοκράτους, λειτουργούσα ως ένας καθοριστικός συντελεστής ισχύος υπό την έννοια της εμπέδωσης του κοινού φρονήματος. Ο εν λόγω συντελεστής, προοδευτικά μεταλλασσόμενος, επιδιώκεται να εμψυχηθεί μεταψυχροπολεμικά διαμέσου του νεοοθωμανισμού. Αξίζει να παρατεθεί, στο σημείο τούτο, μια σχετική αναφορά του Ahmet Davutoğlu ότι «οι κοινώνιες οι οποίες έχουν στέρεες δομές και κατέχουν μία πολύ ισχυρή αίσθηση του ανήκουν και της ταυτότητας που οφείλεται στην κοινή αντίληψη του χρόνου και του χώρου και μπορούν με αυτή την αίσθηση να κινητοποιήσουν τα ψυχολογικά, κοινωνιολογικά, πολιτικά και οικονομικά στοιχεία έχουν τη δυνατότητα να πραγματοποιούν στρατηγικά ανοίγματα ικανά να ανανεώνονται συνεχώς» (Νταβούτογλου 2010 σ. 57-58). Η πορεία προς την εθνοκρατική επιβίωση, δηλαδή, αλλά και, περαιτέρω, οι στρατηγικές προς ισχυροποίηση προϋποθέτουν εσωτερική συνοχή και ταυτοτική ομοιογένεια.

Η διάκριση των πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επί τη βάση θρησκευτικής και όχι εθνικής ταυτότητας τίθεται στο επίκεντρο της ανθρωπολογικής της σύστασης και καθορίζει αφενός τη μοίρα του οθωμανικού κράτους και αφετέρου τη διαμόρφωση της εθνικιστικής ρητορικής κατά τη μεταγενέστερη ιστορική φάση. Επί της ουσίας, ο διαχωρισμός των πληθυσμών αφορούσε τους μουσουλμάνους

και τους μη μουσουλμάνους εν τη πλήρη απουσία οιασδήποτε άλλης μορφής αυτοπροσδιορισμού. Η ανάγκη υιοθέτησης του συγκεκριμένου διαχωρισμού εμφορείται από τέσσερις αλληλένδετες παραμέτρους (Oran 1997 σ. 151-152). Πρώτον, το σύστημα των millet αποτελούσε μέρος της διοικητικής δομής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με το μουσουλμανικό millet να κατέχει δεσπίζουσα θέση. Υπ' αυτές τις συνθήκες, οιαδήποτε πληθυσμιακή ομάδα βρίσκεται εκτός του millet τούτου θεωρείται μειονότητα και, συνεπώς, υπόκειται σε διακρίσεις και άνιση μεταχείριση. Δεύτερον, ο προσδιορισμός των μουσουλμανικών ομάδων επί τη βάση εθνοτικών καταβολών θα οδηγούσε στον πλήρη κατακερματισμό του πληθυσμιακού υποκειμένου επί του οποίου στηριζόταν το οθωμανικό κράτος. Τρίτον, η αναγνώριση εθνοτικών χαρακτηριστικών στους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς (χριστιανοί, Εβραίοι) θα παρείχε τα ιδανικά ερείσματα σε ξένες Μεγάλες Δυνάμεις προκειμένου να παρεμβαίνουν εν ονόματί τους. Τέταρτον, η ανάγκη ομογενοποίησης του πληθυσμιακού στοιχείου του κράτους οδήγησε στην επίκληση υπερκείμενων ταυτοτήτων, οι οποίες θα υπερέβαιναν τα –δυσκόλως οριζόμενα εκείνη την εποχή– εθνοτικά όρια. Κατά συνέπεια, καθίσταται αντιληπτή η ανάγκη εργαλειακής χρήσης του Ισλάμ κατά την ύστερη φάση του οθωμανικού κράτους αλλά και την –τουλάχιστον– πρώτη του τουρκικού. Το Ισλάμ, δηλαδή, δεν εκλείπει ως ταυτοτική επίκληση, αλλά η διαλεκτική αφορά τον βαθμό εμπλοκής του στη δημόσια σφαίρα μετά την καλλιέργεια και διάδοση της εθνικιστικής ιδεολογίας είτε από ανθρώπους του πνεύματος είτε από αξιωματούχους της αυτοκρατορίας.

Εν συνεχεία, κατά τα πρώτα τους

βήματα, όντας συνεχιστές των Νέων Οθωμανών, οι Νεότουρκοι υπερασπίστηκαν τα ιδεώδη του οθωμανισμού με τη διαφορά να έγκειται στην απεμπόληση της ιδέας πολυεθνικών δομών ή μιας υπερκείμενης οθωμανικής ταυτότητας. Ο οθωμανισμός, κατά τη δική τους αντίληψη, ειδώθηκε ως εργαλείο εκτουρκισμού της αυτοκρατορίας. Η προαναφερθείσα μεταστροφή συνδέθηκε με την ακροτελεύτια περίοδο ταύτισης κράτους, οίκου των Οσμανιδών και Ισλάμ, ενώ τα εδάφη του κράτους δεν ταυτίζονται πλέον με αυτά του Ισλάμ, αλλά αποτελούν τα εθνικά εδάφη των Τούρκων. Οι δυσκολίες σχετίζονταν με την ιστορική ταύτιση των προκείμενων πληθυσμών με το Ισλάμ και ουχί με έθνος, γλώσσα ή πάτρια εδάφη (Karpat 2001 σ. 370). Ενδεικτικά, αξίζει να αναφερθεί ότι το σύστημα των αξιών και των συμβόλων το οποίο κινητοποίησε, τελικώς, χιλιάδες ανθρώπων ενάντια στην ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία κατά τα έτη 1919-1922 ήταν το ισλαμικό. Το «έθνος του Ισλάμ», όπως διακηρυγόταν, συγκέντρωνε πολλές –ετερογενείς κατά τα άλλα– ομάδες, όπως τους Κιρκάσιους, τους Λάζους, τους Κούρδους και, φυσικά, τους ήδη εκτουρκισμένους πληθυσμούς (Kirişci and Winrow 1997 σ. 92-93), το σύνολο των οποίων, τελικώς, στελέχωσε τα κεμαλικά στρατεύματα. Οι Νεότουρκοι, όπως και οι κεμαλιστές, αντιλήφθηκαν τη θρησκεία ως αφορώσα την ιδιωτική σφαίρα των ανθρώπων και, τοιουτοτρόπως, ο Μουσταφά Κεμάλ και ο İsmet İnönü, κατά τη διάρκεια της Α΄ Τουρκικής Δημοκρατίας, δεν έδειξαν να επιθυμούν τον παραγκωνισμό της αλλά απλώς τον έλεγχο της μέσω της Διεύθυνσης Θρησκευτικών Υποθέσεων (Diyanet İşleri Reisliği) και του Γενικού Διευθυντηρίου για Θρησκευτικά Ιδρύματα (Evkaf Umum

Müdürlüğü) (Καραμπελιάς 2004 σ. 37). Είναι δε ενδεικτικό ότι ο ίδιος ο Μουσταφά Κεμάλ φέρεται να ανέφερε προς έναν σείχη ότι «έχω κλείσει μοναστήρια, ναούς και τόπους κατήχησης και λατρείας (tekke, turbe και zaviye). Όμως, αν ο Θεός μου χαρίσει μία σχετική μακροήμερευση, εγώ ο ίδιος θα τα ξανανοίξω την κατάλληλη στιγμή» (Mango 2001 σ. 217). Παρομοίως, φιλική στάση έναντι του Ισλάμ επέδειξε η άκρα δεξιά μέσω του ηγέτη της Alparslan Türkeş. Υπό την επιτακτική ανάγκη αναχαίτισης της κομμουνιστικής επιρροής κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1960 και 1970, ο Türkeş και το κόμμα του, το MHP, ανέπτυξαν την ισλαμική πτυχή της ιδεολογικής τους προσέγγισης βασιζόμενοι επί των πολιτισμικών και ιστορικών αναφορών του τουρκικού έθνους και απαγοιστρωμένοι από τη μονομερή φυλετικής βάσης ρητορική. Κολοφώνα της συγκεκριμένης εξέλιξης απετέλεσε η αποδοχή της ισλαμικής ταυτότητας ως πρωτεύοντος χαρακτηριστικού κατά τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας, τουτέστιν ως αναπόσπαστου μέρους της τουρκικής εθνικής ταυτότητας στο περιθώριο των εργασιών του κοιμματικού συνεδρίου του 1969 (Bora 2003 σ. 445-446).

Το πραξικόπημα της 12ης Σεπτεμβρίου 1980 και η τουρκοϊσλαμική σύνθεση

Η επιδείνωση των τουρκοαμερικανικών σχέσεων κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970¹ συνδέθηκε με την άνοδο της αριστεράς εν μέσω του υπέρποντος αντιαμερικανισμού. Οι βίαιες συγκρούσεις μεταξύ γκρουπούσκουλων της δεξιάς και της αριστεράς συμπεριελήφθησαν στην ημερήσια διάταξη, ενώ η πολιτική αστάθεια επιτάθηκε εντός των ορίων

του κομματικού συστήματος εξ' αφορμής του εκλογικού νόμου, ο οποίος κατ' ουσία επέβαλε τη σύσταση δυνάμεων δυσκόλως σχηματιζόμενων, δηλ. κυβερνήσεων συνεργασίας. Η κλιμάκωση της πολιτικής βίας, η κοινωνική αναταραχή και οι συμπαραομαρτούσες οικονομικές ζημίες λόγω του δυσχερούς επενδυτικού κλίματος ταυτίστηκαν με την αναζωπύρωση φυγόκεντρων δυνάμεων (Κούρδοι, Αλεβίτες) απειλουσών τη συνοχή και επιβίωση του κράτους (Γιαλλουρίδης και Λαγγίδης 2010 σ. 95-96)². Εν παραλλήλω, το διεθνές περιβάλλον ώθησε τους στρατηγούς να συγχρονίσουν την επίσημη κρατική ιδεολογία με το αμερικανικό δόγμα της «πράσινης ζώνης» (green belt), συμφώνως με το οποίο ενισχυόταν ο ρόλος του Ισλάμ στην ευρύτερη περιοχή της Ευρασίας προς εξισορρόπηση της κομμουνιστικής και άρα σοβιετικής επιρροής (Öktem 2011 σ. 61). Ταυτοχρόνως, η ανάγκη σύμπλευσης με το Ισλάμ και ένταξής του στο σύστημα εκπορεύτηκε από τον ίδιο τον «ασκό του Αιόλου» ο οποίος άνοιξε μέσω της εφαρμογής του δόγματος της «πράσινης ζώνης», καθώς η κατάληψη της αμερικανικής πρεσβείας στην Τεχεράνη στις 4 Νοεμβρίου 1979 και του Μεγάλου Τζαμιού στη Μέκκα στις 20 Νοεμβρίου του ίδιου έτους υπήρξαν αποτελέσματα αυτής καθαυτής της έξαρσης του ισλαμικού φονταμενταλισμού (Ahmad 2010 σ. 102). Υπό το συγκεκριμένο πλαίσιο και τις διαταγές του αρχηγού ΓΕΕΘΑ Kenan Evren, οι ένοπλες δυνάμεις παρενέβησαν στις 12 Σεπτεμβρίου 1980 ασκώντας την εξουσία άμεσα έως τις εκλογές του 1983. Ενδεικτικά της θέασης της στρατογραφειοκρατικής ελίτ για το Ισλάμ είναι τα λόγια του ίδιου του Evren κατά τη μεταγενέστερη της προεδρίας του (1982-1989) περίοδο ότι «δεν υπάρχει έθνος

χωρίς θρησκεία. Η ΕΣΣΔ θέλησε να είναι ένα τέτοιο έθνος. Γνωρίζουμε το αποτέλεσμα. Διάβασα τις hadid του Προφήτη, για να ενστερνιστώ την πίστη του (την πίστη του ισλαμιστή). Γιατί διάβασα τις hadid; Γιατί εκείνος πίστευε στη θρησκεία. Για να τον καταστρέψω, χρησιμοποίησα τα όπλα του» (Kizilyürek 2006 σ. 136).

Κατά συνέπεια, η επισημοποίηση της ένταξης της θρησκείας στις δομές της τουρκικής πολιτείας μετά το 1980 ταυτίστηκε με την απόπειρα ομογενοποίησης της ανθρωπολογίας προς εξασφάλιση της επιβίωσης του εθνοκράτους. Με άλλα λόγια, πραγματοποιήθηκε εργαλειακή χρήση της πολιτικής όψης του Ισλάμ, καθότι τούτο θα εξασφάλιζε την πίστη και τη νομιμοφροσύνη του ανθρωπολογικού υποκειμένου και, κατ' επέκταση, θα διατηρούσε υψηλό το φρόνημα και αδιάρρηκτη τη συνοχή του κράτους.³ Ο υπερκείμενος χαρακτήρας της ισλαμικής ταυτότητας θα υποβοηθούσε την ένταξη στο τουρκικό εθνοκράτος κυρίως των Κούρδων, οι οποίοι, από τη δεκαετία του 1970, διεκδικούσαν επιτακτικά την αναγνώριση του δικαιώματος αυτοπροσδιορισμού τους μέσω της διενέργειας ένοπλου αγώνα, καθώς επίσης θα λειτουργούσε ως συνιστώσα εμπέδωσης της κοινωνικής ειρήνης, διαρραγείσας από τις ταραχές μεταξύ αριστερών και δεξιών. Τούτο κρίθηκε αναγκαίο, καθότι η αποτυχία ομογενοποίησης του ανθρωπολογικού υποκειμένου αποτελεί, γενικώς, είτε άμεσο πρόβλημα θέτον σε κίνδυνο την εθνοκρατική εδαφική ακεραιότητα είτε έμμεσο συμβάλλον στην κατασπατάληση υλικών πόρων και στην απώλεια ανθρωπίνων ζωών, τουτέστιν συντελεστών ισχύος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, αφορά την εύρυθμη λειτουργία του αγωγού

πετρελαίου Kirkuk-Yumurtalik, ο οποίος, λόγω των συνεχών επιθέσεων από Κούρδους αντάρτες, κατέστη ανενεργός επί σειρά ετών, προξενώντας τη διαφυγή τεραστίων κερδών για το τουρκικό κράτος (Tekin and Williams 2009 σ. 346).

Προς τούτο, η στρατογραφειοκρατική ελίτ υλοποίησε το σχέδιο της τουρκοϊσλαμικής σύνθεσης εξομοιώνοντας του εθνοκρατικούς στόχους με επικλήσεις σε ισλαμικά ιδανικά και αξίες. Πέραν των κρατικών θεσμών επίβλεψης της εκπαιδευτικής διαδικασίας, της εμφύσησης του πνεύματος της τουρκοϊσλαμικής σύνθεσης και της απόπειρας «συγκόλλησης» των ετεροτήτων ενυπαρχουσών στην ανθρωπολογία του τουρκικού κράτους, το εν λόγω εγχείρημα συνδέθηκε με την καλλιέργεια ισλαμικών –και κατ’ επέκταση οθωμανικών– συμβολισμών προς νομιμοποίηση του καθεστώτος (Yanuz 1997 σ. 67-68). Εντός του συγκεκριμένου πλαισίου, προήχθη η οργάνωση και η προπαγάνδα των ισλαμιστών ιδιαίτερως στις κουρδικές νοτιοανατολικές περιοχές της χώρας (Jenkins 2008 σ. 184). Ο πολιτικός ο οποίος συνέδεσε το όνομά του με την εφαρμογή της τουρκοϊσλαμικής σύνθεσης ήταν ο Turgut Özal, ενώ η ταύτισή του με τις συγκεκριμένες πολιτικές έχει ωθήσει πλείστους αναλυτές να χρησιμοποιούν στα κείμενά τους τον όρο «οζαλισμός» και παράγωγά του, συνδέοντάς τον, μάλιστα, με τον νεοοθωμανισμό, όπως ο Sedat Laçiner στο άρθρο του «Özalism (Neo-Ottomanism): An alternative in Turkish foreign policy?» (Laçiner 2003-2004).

Ο οζαλισμός ως απότοκο της τουρκοϊσλαμικής σύνθεσης και νεοοθωμανικός πρόδρομος του στρατηγικού βάθους

Συνεπής προς τις επιταγές της τουρκοϊσλαμικής σύνθεσης και υπό το πλαίσιο σύζευξης μοντερνισμού και θρησκευτικής παράδοσης, ο Özal χρησιμοποίησε κατά κόρον ισλαμοστρεφή ρητορική με προεκτάσεις στο οθωμανικό παρελθόν χάριν είτε εκλογικής επιτυχίας είτε εμπέδωσης των κυβερνητικών πολιτικών. Άλλωστε, η συγκεκριμένη τακτική τύγχανε αποδοχής από πλευράς του στρατογραφειοκρατικού καθεστώτος και του προέδρου Kenan Evren (1982-1989), ο οποίος διεκήρυτε ότι «λαϊκισμός δε σημαίνει αθεϊσμός» (Anderson 2008 σ. 20). Οι διαρκείς επικλήσεις στη θρησκευτική ταυτότητα μοιραίως συνδέθηκαν με το οθωμανικό ιστορικό κληρονομείο, το οποίο ο Özal θέλησε να χρησιμοποιήσει προς επίτευξη πολιτικών στόχων τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Το οζύμωρο σχήμα της οζαλικής προσέγγισης σχετίζεται με τον χαρακτήρα της σύνθεσης του ισλαμικού-οθωμανικού κληρονομείου και του μοντερνιστικού.

Εντός του συγκεκριμένου πλαισίου, το πρώτο χρησιμοποιείται ως πλεονέκτημα κατά τη διαδικασία απόκτησης του δευτέρου. Ενώ, δηλαδή, στον κεμαλισμό η απογύμνωση από το αυτοκρατορικό παρελθόν ειδώθηκε ως προϋπόθεση εκδυτικισμού, στον οζαλισμό το αυτοκρατορικό παρελθόν ειδώθηκε ως στρατηγικό πλεονέκτημα προς επίτευξη του ιδίου σκοπού. Προς τούτο, ο Özal δήλωσε ότι «η Τουρκία δεν μπορεί να είναι δέσμια των συνόρων του Εθνικού Όρκου (Misak-ı Milli)», ενώ υλοποίησε το πολιτικό του πρόγραμμα όσον αφορά την οργάνωση των περιφερειών, την οργάνωση του πολιτικού

συστήματος και το διοικητικό πλαίσιο της κρατικής μηχανής εμπνεόμενος από τη διοικητική και οργανωτική δομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Laçiner 2003-2004 σ. 162). Ο Özal αναγνώρισε το μοντερνιστικό πλαίσιο υπό το οποίο δομήθηκε η σύγχρονη εθνικιστική Τουρκία και, τοιουτοτρόπως, κατέδειξε την ιδιότητα του Τούρκου πολίτη ως εξασφαλίζουσα την πίστη και τη νομιμοφροσύνη του προς το κράτος και, συνεπώς, την εσωτερική συνοχή τούτου. Το έθνος, εντούτοις, κατά τον Özal, διατηρεί την ομοιογένειά του μέσω της θρησκευτικής πίστης και του δεσπτόζοντος ισλαμικού ταυτοτικού προσδιορισμού (Waxman 2000 σ. 17). Εν παραλλήλω, ο εκδυτικισμός των κρατικών δομών παραμένει στόχος, αλλά πραγματοποιούμενος εντός των πλαισίων της ισλαμικής και οθωμανικής παράδοσης. Η προσήλωση στον στόχο του εκδυτικισμού ειδώθηκε ως μέσο τόσο κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης όσο και ως στρατηγική αναγκαιότητα, καθότι η ένταξη στους ευρωπαϊκούς θεσμούς συνυφαινόταν, κατά την οζαλική αντίληψη, με τη σταθεροποίηση επί πολιτικού και στρατηγικού επιπέδου (Özal 1991 σ. 343).

Ως έχει εννοηθεί, επιστέγασμα της οζαλικής εναλλακτικής πρότασης απέτελεσε η απομάκρυνση από τον ακραιφνή κεμαλισμό και η ταύτιση με το νέο ιδεοληπτικό πλαίσιο του νεοοθωμανισμού απορρέον εκ δύο διαστάσεων, ήτοι της εσωτερικής και της εξωτερικής. Όσον αφορά την εξωτερική διάσταση, η επίκληση στον νεοοθωμανισμό ως ρητορικό πλαίσιο και ουχί η καταχώρηση ως διαμορφωτική συνιστώσα της τουρκικής υψηλής στρατηγικής αποτελεί εξέλιξη διακηρυττόμενη υπό το βάρος των συστημικών πιέσεων της ανακατανομής ισχύος ελέω της κατάρρευσης της ΕΣΣΔ. Σχετικά με την

εσωτερική διάσταση, ο νεοοθωμανισμός ειδώθηκε ως το μοντέλο διακήρυξης ενός πολυεθνικού μορφώματος επί του ιστορικού κερτημένου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και του συγχρόνου προτύπου των ΗΠΑ, οι οποίες «δε συνιστώνται από έθνος», καθώς «Εβραίοι, μουσουλμάνοι, Λατίνοι διαβιούν εκεί», ενώ, προς μίμηση αυτού του προτύπου, «το ιδανικό για την Τουρκία θα ήταν να ονομάζεται Ανατολία» (Ataman 2010 σ. 129). Υπό το πρίσμα αναγνώρισης των ενδοκοινωνικών ετεροτήτων, η οζαλική πρόταση συνυφάνθηκε με τον περιορισμό των ρατσιστικών πτυχών του τουρκικού εθνικισμού επί τω σκοπώ επιβίωσης της Τουρκίας. Η ταυτότητα, δηλαδή, όφειλε να προσλάβει ελαστικότερα χαρακτηριστικά, προκειμένου να συμπεριλάβει ανθρωπολογικές κοινότητες μη ταυτισμένες με τον επίσημο τουρκισμό.

Συνακολούθως, η ανάδυση του νεοοθωμανισμού επέφερε τη μεταστροφή του υποδείγματος, ήτοι τη μεταλλαγή από το μοντερνιστικό πλαίσιο της εγκαθίδρυσης του τουρκικού εθνοκράτους από τον Μουσταφά Κεμάλ, ενώ, ταυτοχρόνως, νομιμοποίησε ρητορικά τον τουρκικό παρεμβατισμό επί άλλοτε οθωμανικών εδαφών ανηκόντων πλέον σε ανεξάρτητα εθνοκράτη. Τοιουτοτρόπως, ο νεοοθωμανισμός ταυτίζεται με την εξωστρεφή και αναθεωρητικής φύσης αντίληψη της τουρκικής υψηλής στρατηγικής διαμέσου της αναγωγής από το εγχώριο-κεμαλικό στο περιφερειακό επίπεδο (Sözen 2010 σ. 107). Εξάλλου, ως σημειώνεται από τον Νεοκλή Σαρρή, «η σύγχρονη Τουρκία διατηρώντας τις οσμανικές της δομές διατηρεί και τις οσμανικές εδαφικές βλέψεις», καθώς «τα δύο αυτά σκέλη είναι αλληλένδετα και συγκοινωνούντα» (Σαρρή 1992 σ. 409), τουτέστιν η εμπέδωση του νεοοθωμανισμού επί

της εσωτερικής δομής και οργάνωσης απηχεί αυτοκλήτως την εξωτερική πολιτική της χώρας. Υπό το πρίσμα της εξωτερικής διάστασης, συνεπώς, ο νεοοθωμανισμός συνιστά ένα μεγαλεπήβολο γεωστρατηγικό πρόταγμα θέτον στο επίκεντρο την αναβάθμιση της Τουρκίας σε καίριο περιφερειακό δρώντα, «ηγέτη του μουσουλμανικού και τουρκόφωνου κόσμου και κεντρική εξουσία στην Ευρασία» (Μάζης 2012 σ. 16). Συνεπώς, ως διαφαίνεται εκ των ανωτέρω, το εναρκτήριο λάκτισμα της αναγωγής του νεοοθωμανισμού από ένα θεωρητικό πλέγμα ιδεών σε εφαρμόσιμη πολιτική δόθηκε κατά τη διάρκεια της θητείας του Turgut Özal, ο οποίος διεκήρυξε ότι «ο 21ος θα είναι τουρκικός αιώνας», ενστερνιζόμενος παραλλήλως την ιδέα περί μίας Τουρκίας εκτεινόμενης «από την Αδριατική έως το Σινικό τείχος» (Adriyatik'ten Çin Seddi'ne) (Μαρκεζίνης 2010 σ. 203-204).

Το «παράθυρο ευκαιρίας» προς τη δημόσια διατύπωση νεοοθωμανικής ρητορικής από τον Özal επήλθε εξ' αφορμής της πτώσης και του κατακερματισμού της Σοβιετικής Ένωσης. Αντίθετος προς τη διάχυτη επιχειρηματολογία περί του περιορισμού της στρατηγικής σημασίας της Τουρκίας μετά το τέλος του διπολισμού εξαιτίας της απώλειας του ρόλου του αναχώματος έναντι της σοβιετικής επιρροής προς τις «θερμές θάλασσες» και της συμπαραομαρτούσας αξίας για το δυτικό στρατόπεδο, ο Özal προώθησε την ιδέα αύξησης της εξωστρέφειας της τουρκικής υψηλής στρατηγικής. Τούτο διεφάνη, άλλωστε, μέσω της οζαλικής διαχείρισης του Πολέμου του Κόλπου, κατά το 1990, οπότε διεκδικήθηκαν οι επαρχίες της Μοσούλης και του Κιρκούκ, ανήκουσες έως τότε στο, δεχόμενο την αμερικανική επέμβαση υπό τη σκέπη του ΟΗΕ,

Ιράκ. Εντός αυτού του πλαισίου, η οζαλική Τουρκία προέβαλε ως προστάτιδα δύναμη των Κούρδων του Ιράκ και της τουρκμενικής μειονότητας, καθότι η εννοιολογική ευρύτητα του νεοοθωμανισμού συμπεριέλαβε κάθε ισλαμική ή τουρκογενή κοινότητα ευρισκόμενη εντός της άμεσα ή έμμεσα γειτνιάζουσας γεωγραφίας. Είναι χαρακτηριστικό δε ότι, προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση, η τουρκική εθνοσυνέλευση νομοθέτησε περί της παροχής αδειάς στα τουρκικά στρατεύματα να σταθμεύουν εκτός τουρκικού εδάφους (Aral 2001 σ. 79). Με άλλα λόγια, η κατάρρευση του προαιώνιου εχθρού του θέτοντος επί αμφισβητήσι την επιβίωση του τουρκικού εθνοκράτους, επέφερε την –έστω προσωρινή– παύση του διλήμματος ασφαλείας και την έξαρση της νεοοθωμανικής ρητορικής επ' ευκαιρία ορισμένων επιμέρους εξελίξεων.

Το στρατηγικό βάθος του Davutoğlu: Ο νεοοθωμανισμός μετά τον Özal

Ο εξωστρεφής χαρακτήρας του νεοοθωμανισμού, κατά τον Alexander Murinson, λαμβάνει πολλαπλά εναλλακτικά προσωπεία στον μεταψυχροπόλεμο. Η οζαλική εξωτερική πολιτική, η πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική του Necmettin Erbakan και το νταβουτόγλειο «στρατηγικό βάθος» συνιστούν από κοινού τις εκφάνσεις της νεοοθωμανικής ιδέας περί εκμετάλλευσης του οθωμανικού πολιτισμικού κεκτημένου και αναγωγής του σε πολιτικό και στρατηγικό κέρδος εντός της περιφέρειας (Murinson 2006 σ. 947). Αναφορικά με τον Ahmet Davutoğlu, η συνεισφορά του ακαδημαϊκού έργου του έγκειται, κυρίως, στην αλλαγή μεθοδολογίας επίτευξης ενός –κατά τα λοιπά– προϋ-

πάρχοντος οράματος. Κωδικοποιεί το πλέγμα των στρατηγικών στοχεύσεων προσθέτοντας την ήπια ισχύ ως στρατηγικό εργαλείο, αποδομώντας την πανάκεια της στρατηγικής συνεργασίας με το Ισραήλ και της ευρωπαϊκής ενταξιακής πορείας, υπερθεματίζοντας για τη χρήση της οικονομίας ως διαύλου αύξησης επιρροής και ισχυροποίησης της Τουρκίας και, γενικότερα, υπογραμμίζοντας την ανάγκη υιοθέτησης από την Τουρκία εξωστρεφούς στρατηγικής θέασης, πέραν, δηλαδή, της κεμαλικής αρχής «ειρήνη στη χώρα, ειρήνη στον κόσμο».⁴

Ο Davutoğlu πραγματοποιεί μία πρόταση πολιτικής δίχως να αλλάζει τους διακηρυγμένους από τον Turgut Özal σκοπούς. Κεντρικός πυλώνας της σκέψης του στο «στρατηγικό βάθος» αποτελεί η άνοδος της Τουρκίας στην κλίμακα ισχύος, όπως ακριβώς έχει διατυπωθεί καθόλη τη διάρκεια της αρχικά διαφαινόμενης και τελικά πραγματοποιηθείσας πτώσης ισχύος της ΕΣΣΔ. Στην προσπάθεια τούτη, επιστρατεύει κάθε συντελεστή-εργαλείο που θεωρεί ο ίδιος ότι νομιμοποιεί μία τέτοια στρατηγική. Προς τούτο, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «το βασικό ερώτημα για την Τουρκία είναι η ενεργοποίηση, με έναν κατάλληλο στρατηγικό σχεδιασμό και μία συνεπή πολιτική βούληση, της στρατηγικής νοοτροπίας που θα μπορέσει να χρησιμοποιήσει με αποτελεσματικό τρόπο τα βασικά δεδομένα της ιστορίας και της γεωγραφίας, να προβάλει τον ενωτικό και πολιορκητικό χαρακτήρα τους, να κινητοποιήσει το δυναμικό πληθυσμιακό στοιχείο και, με αφειρία τα εν λόγω σταθερά δεδομένα, να αυξήσει στο μέγιστο την οικονομική, στρατιωτική και τεχνολογική ικανότητά της» (Νταβούτογλου 2010 σ. 824-825). Άξονας, δηλαδή, του δόγματος Davutoğlu είναι πάντοτε η άνοδος

της σκληρής ισχύος της Τουρκίας, ενώ η ήπια ισχύς, η οποία συνδέεται με την επίκληση στο οθωμανικό κεκτημένο, κατέχει υποβοηθητικό ρόλο.

Η οζαλική και η νταβουτόγλεια σκέψη, κατά συνέπεια, τέμνονται στον στρατηγικό στόχο επαύξησης του ρόλου της Τουρκίας σε ηγεμονική δύναμη, ρυθμιστική των συσχετισμών της κεντρικής Ευρασίας. Όσον αφορά την εξωτερική διάσταση του νεοοθωμανισμού, η κριτική του Davutoğlu προς τις κεμαλικές διακηρύξεις –και εν μέρει πρακτικές– τήρησης της καθεστηκυίας τάξης συμπυκνώνει το νόημα της μεταλλαγής μετά το πραξικόπημα της 12ης Σεπτεμβρίου 1980. Ο Davutoğlu αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «αντί να επιδιωχθεί η κάλυψη μιας ισχυρής θέσης στο διεθνές σύστημα, αποφασίστηκε μια στρατηγική υπεράσπισης των συνόρων του Εθνικού Όρκου (Misak-ı Milli) και του εθνοκράτους ⁵ [...] [ενώ], αντί της επιδίωξης να γίνει το νεοτουρκικό κράτος εναλλακτικός ή αντίπαλος άξονας [εννοεί «της Δύσης»], προτιμήθηκε η συμμετοχή του στον δυτικό άξονα» (Νταβούτογλου 2010 σ. 123). Η Τουρκία, δηλαδή, όφειλε να μείνει πιστή στον ιστορικό αυτοκρατορικό και χαλιφικό της ρόλο ενισχύοντας την αυτοβοήθειά της και την αυτόνομη παρουσία της στο διεθνές σύστημα ως μεγάλη δύναμη μη προσδεμένη σε συμμαχικά σχήματα ως αδύναμο μέλος.

Συμπέρασμα

Εν κατακλείδι, υπογραμμίζεται ακροθιγώς ότι η τουρκική υψηλή στρατηγική εμφανίζει μία άρρηκτη συνέχεια επί τη βάση του νεοοθωμανισμού κατά την επαύριον του πραξικόπηματος του 1980 από τον Kenan Evren και τη στρατιωτική ηγεσία έως τη σύγκαιρη

περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από το ΑΚΡ του Recep Tayyip Erdoğan. Η οζαλική νεοοθωμανική ρητορική, όπως αυτή εκφράστηκε εξ' αφορμής των στρατηγικών ευκαιριών εξαίτιας της παύσης του διλήμματος ασφαλείας μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ και –στην περίπτωση των Βαλκανίων– τον κατακερματισμό της Γιουγκοσλαβίας, εκτυλίσσεται πιστά καθόλη τη διάρκεια του μεταψυχροπολέμου δίχως να επηρεάζεται από εσωτερικούς συσχετισμούς και συγκρούσεις όπως εκείνη μεταξύ των κεμαλιστών και των ισλαμιστών. Ο νεοοθωμανισμός, τουτέστιν, διέπει τη διαχρονία της τουρκικής υψηλής στρατηγικής υπό την έννοια ότι, είτε μέσω της ανοργάνωτης και βάσει θυμικού διπλωματίας του Özal είτε μέσω της επιστημονικής στοιχειοθέτησης από τον Davutoğlu, ο στρατηγικός σκοπός παραμένει ο ίδιος, ήτοι η ανάδειξη της Τουρκίας σε χώρα-ρυθμιστή των εξελίξεων στον ευρύτερο χώρο της κεντρικής Ευρασίας.

Υποσημειώσεις

¹ Η άνοδος του αντιαμερικανισμού και η συμπαραομαρτούσα άνοδος της αριστεράς στην Τουρκία επήλθαν υπό τη σκιά τεσσάρων γεγονότων, όπως σημειώνει ο Βασίλειος Μαρκεζίνης. Το πρώτο αφορά την απεγκατάσταση των πυραύλων «Jupiter» το 1962 ως αντιστάθμισμα της απομάκρυνσης των σοβιετικών πυραύλων από την Κούβα. Το δεύτερο γεγονός σχετίζεται με την επιστολή του Αμερικανού προέδρου Lyndon Johnson προς τον Τούρκο πρωθυπουργό İsmet İnönü το 1964, στο πλαίσιο της οποίας απαγόρευε κατ' ουσία τη χρήση νατοϊκού οπλισμού σε περίπτωση εισβολής στην Κύπρο, ενώ απέσυρε, επίσης, ορισδήποτε εγγυήσεις συμμαχικής συνδρομής επί του ενδεχομένου σοβιετικής παρέμβασης ως απάντηση. Τρίτο γενο-

νός απετέλεσε η σειρά αμερικανικών απειλών εξ' αφορμής της λειτουργίας της Τουρκίας ως χώρα παραγωγής και διαμετακόμισης οπίου κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1970, ενώ τέταρτο ήταν η επιβολή εμπάργκο όπλων το 1975 δίκην τιμωρίας για τον Αττίλα, τουτέστιν την τουρκική εισβολή του 1974 και την επακόλουθη παράνομη κατοχή του βορείου μέρους της Κύπρου (Μαρκεζίνης 2010 σ.402-403).

² Ο Κώστας Κύρρης καταγράφει ενδεικτικά ότι «η τουρκική χούντα ήδη άρχισε να λαμβάνει συγχωροχάρτι προκαταβολικά από τους Δυτικούς, οι οποίοι προφανώς εγκρίνουν τις ενέργειές της αν δεν τις υποκινούν. Και διά τη Δύση και διά τις τουρκικές άρχουσες τάξεις η τρίτη αυτή εντός είκοσι ετών πραξικοπηματική επέμβαση εις τα πολιτικά πράγματα της ετοιμόρροπου χώρας ήταν [...] ακραία λύση απόγνωσης [...] ίσως το τελευταίο χαρτί του συστήματος με άγνωστες προεκτάσεις, συνέπειες και πιθανές εξελίξεις» (Κύρρης 1980 σ.204). Ο Κύρρης, δηλαδή, σημειώνει την ένταξη των κινήσεων της στρατογραφειοκρατίας στο ευρύτερο πλαίσιο των στρατηγικών των δυτικών κρατών.

³ Ο Γεράσιμος Καραμπελιάς – παραπέμποντας στους Fazlur Rahman, Watt Montgomery, Thomas Arnold και Alfred Guillaume – αναφέρει τρία σκέλη αφορούντα τη φύση της ισλαμικής ταυτότητας: «Από τη στιγμή της δημιουργίας του το Ισλάμ λειτούργησε ταυτόχρονα ως κοινωνικό θρήσκευμα, μέσω του καθορισμού των κωδίκων ηθικής συμπεριφοράς των μελών της μουσουλμανικής κοινότητας, ως πολιτικό θρήσκευμα, μέσω της προσπάθειάς του να κρατήσει την ενότητα και τη διακυβέρνηση της κοινότητας των πιστών, αλλά και ως νομικό θρήσκευμα, μέσω της θέσπισης μιας σειράς νομικών κανόνων που διέπουν τις σχέσεις των πιστών». Εν προκειμένω, η εργαλειοχρήση της θρησκευτικής πίστης από πλευράς στρατογραφειοκρατίας σχετίζεται, κατά βάση, με τη δεύτερη διάσταση, ήτοι εκείνη της πολιτικής όψης (Καραμπελιάς 2004 σ.19).

- 4 Επιπροσθέτως, εντός των πλαισίων της συγκεκριμένης προτεινόμενης στρατηγικής, ο Davutoğlu – κατά τους Aydinli και Mathews – αντιτίθεται στο δυτικό τρόπο σκέψης περί αγνόησης του παρελθόντος, καθώς – όπως σημειώνει – ερείσματα της εξωστρεφούς στρατηγικής θέασης – όπως η γεωγραφία, ο πληθυσμός, το δημοκρατικό σύστημα και η οικονομία – αποτελούν ιστορικά συσσωρευμένες αξίες λειτουργούσες ως εργαλεία κατά τη σύγχρονη εποχή (Aydinli and Mathews 2008 σ.704-705). Το «στρατηγικό βάθος», συνεπώς, είναι γεωγραφικό, ιστορικό, γλωσσικό, πολιτισμικό, οικονομικό βάθος. Κατά το συγκεκριμένο τρόπο, ο Davutoğlu αναπτύσσει τις σκέψεις του επί τη βάση της ανθρωπολογικής, θρησκευολογικής και κοσμοθεωρητικής πραγματικότητας της ανατολής μη αγνοώντας, ταυτόχρονα, τα θεωρητικά εργαλεία διεθνολογικής και στρατηγικής σκέψης, όπως εκείνο της γεωπολιτικής, της δύσης.
- 5 Επ' αυτού του σημείου, αξίζει να σημειωθεί μία αντίφαση στο κείμενο του Τούρκου νυν υπουργού εξωτερικών, καθότι σε άλλο σημείο, υπογραμμίζει ότι η ατατουρκική πολιτική υποστήριξης του status quo ήταν σοφή υπό την έννοια της συμβατότητάς της με το πραγματικό διεθνές περιβάλλον. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι «πίσω από την αρχή του Ατατούρκ 'ειρήνη στη χώρα και ειρήνη στον κόσμο' υπάρχει ο απολογισμός αυτής της συγκυριακού χαρακτήρα ρεαλιστικής εξωτερικής πολιτικής» (Νταβούτογλου 2010 σ.305).

Βιβλιογραφία

- Ahmad, F. (2010) Military and politics in Turkey. Εντός του: Kerslake, C., Öktem, K. and Robins, P. (eds.) *Turkey's enlargement with modernity: Conflict and change in the twentieth century*. New York: Palgrave MacMillan, σ.92-116.
- Anderson, P. (2008) After Kemal. *London review of books*, 30 (18), σ.13-22.
- Aral, B. (2001) Dispensing with tradition?

Turkish politics and international society during the Özal decade, 1983-1993. *Middle Eastern studies*, 37 (1), σ.72-88.

Ataman, M. (2010) Özal leadership and restructuring of Turkish ethnic politics in the 1980s. *Middle Eastern studies*, 38 (4), σ.123-142.

Aydinli, E. and Mathews J. (2008) Periphery theorising for a truly internationalised discipline: spinning IR theory out of Anatolia. *Review of international studies*, 34, σ.693-712.

Bora, T. (2003) Nationalist discourses in Turkey. *The South Atlantic quarterly*, 102 (2/3), σ.433-451.

Jenkins, G. (2008) *Political Islam in Turkey: Running west, heading east?*. New York: Palgrave MacMillan.

Karpat, K. (2001) *The politicization of Islam: Reconstructing identity, state, faith and community in the late Ottoman state*. New York: Oxford university press.

Karpat, K. (2002) *Studies on Ottoman social and political history: Selected articles and essays*. Leiden: Brill.

Kirişci, K. and Winrow, G. (1997) *The Kurdish question and Turkey: An example of a trans-state ethnic conflict*. London: Frank Cass publishers.

Kizilyürek, N. (2006) *Κεμαλισμός: Η γέννηση και η εξέλιξη της επίσημης ιδεολογίας της σύγχρονης Τουρκίας*. Αθήνα: Μεσόγειος.

Kramer, H. (2010) AKP's 'new' foreign policy between vision and pragmatism. *German institute for international and security affairs*, σ.1-41.

Laçiner, S. (2003-2004) Özalism (Neo-Ottomanism): An alternative in Turkish foreign policy?. *Journal of administrative sciences*, 1 (1-2), σ.161-202.

Mango, A. (2001) Turkey: The urge to reform. *Middle Eastern studies*, 37 (1), σ.195-224.

Mardin, Ş. (2000) *The genesis of Young Ottoman thought: A study in the modernization of Turkish political ideas*. Syracuse university press.

Murinson, A. (2006) The strategic depth doctrine of Turkish foreign policy. *Middle Eastern studies*, 42 (6), σ.945-964.

Oran, B. (1997) Linguistic minority rights in Turkey, the Kurds and globalization. Εντός του: Ferhad, I. and Gülistan, G. (eds.) *The Kurdish conflict in Turkey: Obstacles and chances for peace and democracy*. Budapest: LIT Verlag, σ.151-158.

Özal, T. (1991) *Turkey in Europe and Europe in Turkey*. Nicosia: K. Rustem & Brother.

Sözen, A. (2010) A paradigm shift in Turkish foreign policy: Transition and challenges. *Turkish studies*, 11 (1), σ.103-123.

Taspınar, Ö (2008) Turkey's Middle East policies: Between Neo-ottomanism and Kemalism. *Carnegie Middle East Center*, 10, σ.1-29.

Tekin, A. and Williams, P.A. (2009) EU-Russian relations and Turkey's role as an energy corridor. *Europe-Asia studies*, 61 (2), σ.337-356.

Waxman, D. (2000) Islam and Turkish national identity: A reappraisal. *The Turkish yearbook*, XXX, σ.1-22.

Yavuz, H. (1997) Political Islam and the Welfare (Refah) party in Turkey. *Comparative politics*, 30 (1), σ.63-82.

Γιαλλουρίδης, Χ.Κ. και Λαγγίδης, Α. (2010) *Μετακεμαλισμός*. Αθήνα: Σιδέρης.

Καραμπελιάς, Γ. (2004) *Τουρκία: Θρησκεία, κοινωνία και πολιτική*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.

Κονδύλης, Π. (1983) *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη: από τον όψιμο μεσαίωνα ως το τέλος του διαφωτισμού*. Αθήνα: Γνώση.

Κύρρης, Κ. (1980) *Κύπρος, Τουρκία και ελληνισμός: Θεσμοί, δομές, σχέσεις, προβλήματα*. Λευκωσία: Λάμπουσα.

Μάζης, Ι. (2012) *Νταβούτογλου και γεωπολιτική*. Αθήνα: Ηρόδοτος.

Μαρκεζίνης, Β. (2010) *Μια νέα εξωτερική πολιτική για την Ελλάδα: Στα πλαίσια της βαθμιαίας ανεξαρτητοποίησης της Ευρώπης από τις ΗΠΑ*. Αθήνα: Λιβάνης.

Μικέλης, Κ. (2008) Η διεθνολογία στην Τουρκία και η ασφάλεια ως πυρήνας της διεθνολογικής συζήτησης. *Ναυτική επιθεώρηση*, 566 (168), σ.95-107.

Νταβούτογλου, Α. (2010) *Το στρατηγικό βάθος: Η διεθνής θέση της Τουρκίας*. 12^η

εκδ. Αθήνα: Ποιότητα.

Σαρρής, Ν. (1990) *Οσμανική πραγματικότητα: Σύστημα παρά-θεση δομών και λειτουργιών (Α΄ τόμος)*. Αθήνα: Αρσενίδης.

Σαρρής, Ν. (1992) *Εξωτερική πολιτική και πολιτικές εξελίξεις στην Πρώτη Τουρκική Δημοκρατία: Η άνοδος της στρατογραφειοκρατίας 1923-1950*. Αθήνα: Γόρδιος.

* Είμαι ευγνώμων προς τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Πειραιώς κ. Παναγιώτη Ήφαιστο, τον αναπληρωτή καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου κ. Γεράσιμο Καραμπελιά, τον λέκτορα του Πανεπιστημίου Πειραιώς κ. Διονύσιο Τσιριγώτη και τους λέκτορες του Πανεπιστημίου Μακεδονίας κ. Νικόλαο Ραπτόπουλο και κ. Κυριάκο Μικέλη, δίχως τις συμβουλές και την υποστήριξη των οποίων θα ήταν αδύνατη η συγγραφή του παρόντος κειμένου.

